

جایگاه دین در اندیشه‌ی علی اکبر دهخدا

فهیمة عبدالی بارند^۱

معصومه قره داغی^۲

مقصود علی صادقی گندمانی^۳

داوود اصفهانیان^۴

چکیده

علی اکبر دهخدا، پژوهشگر، روزنامه نگار و نویسنده برجسته دوره مشروطه ابتدای قرن ششمی در ایران است. دهخدا که او را بیشتر با عنوان فرهنگ عظیمی که بنیانگزارش بود می‌شناسیم، از مبارزان سرسخت حقوق مردم و دفاع از مشروطیت بود و تا پایان عمر همواره بر باورهای خود پایدار بود. کتاب «چرند و پرند» دهخدا که مجموعه‌ای از یادداشت‌های طنز آمیز و شجاعانه او در روزنامه علیه فساد دولت و دربار بود، هنوز یکی از زیباترین آثار طنز زبان فارسی به شمار می‌رود. هدف از تحقیق حاضر تبیین می‌کوشد جایگاه دین و مذهب را در اندیشه دهخدا تبیین کند. سوال اصلی تحقیق این است که دیدگاه علی اکبر دهخدا نسبت به مذهب چگونه بوده است؟ فرض بر آن است که دهخدا فردی مذهبی بود که دشمنی و کینه‌ای سر سخنانه با جهل و خرافات و خرافه پرستی و تعصبات کور داشت بنابراین تلاش خواهد شد به شیوه توصیفی-تحلیلی به مذهب و دین در اندیشه‌ی دهخدا پرداخته شود.

واژگان کلیدی

علی اکبر دهخدا، دین، اندیشه، دوره مشروطه، روشنفکر.

۱. گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

Email: fahimabdal@yahoo.com

۲. گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: Masomehgaradagi90@gmail.com

۳. گروه تاریخ، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی، تهران، ایران.

Email: sadeghimage@yahoo.com

۴. گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

Email: Esfahaniandavod@gmail.com

پذیرش نهایی: ۱۳۹۹/۸/۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۵/۱۷

طرح مسأله

علی اکبر دهخدا نامی که هم در ادبیات ایران در خور توجه و به گونه ای ممتاز است و هم در دوران مشروطه و در حیطه سیاست مر بوط به آن زمان. خلاقیت علی اکبر دهخدا در سیاست، روزنامه نگاری، تحقیق و تتبع ادبی، نثر نویسی، شعر و درک فهم مسائل فرهنگی و اجتماعی و خصوصیات انسانی و اخلاقی از وی شخصیتی ممتاز ساخته است. وی در دوره ای که شاید بتوان گفت تجربیات اندکی داشت به فعالیت های سیاسی روی آورد و بعد از مدتی به نوشتن مقالات سیاسی پرداخت، در دوره ای دیگر توجه اش به سمت ادبیات محض رفت و شروع به نوشتن آثار بزرگ ادبی کرده آثاری همچون امثال و حکم و لغت نامه که هر کدام از این آثار نیاز به بحث زیادی در مورد خود دارند.

زندگی علی اکبر دهخدا را در مجموع می توان به سه دوره تقسیم کرد که هر کدام از این دوره ها سرشار از حوادث و اتفاقات مهم سیاسی و اجتماعی می باشد. دوره اول که از تولد وی شروع و با پیوستن به روزنامه صور اسرافیل به اوج خود می رسد و با کودتای مستبدین در ۱۴ خرداد ۱۲۸۷ یعنی به توپ بستن مجلس و تبعید پایان می پذیرد، دوره دوم دوره استبداد صغیر است و در این دوران علی اکبر دهخدا با تنی چند از روشنفکران مشروط خواه در اروپا به سر می برند این دوران دوران تبعید علی اکبر دهخدا است. دوره سوم بازگشت علی اکبر دهخدا به ایران است در همین دوران به وکالت مجلس انتخاب می گردد این دوران، دوران فاصله گرفتن دخدا از سیاست است. تا به حال تحقیقی در زمینه جایگاه دین در اندیشه دهخدا نگارش نشده است ولی به طور کلی می توان به تالیفات زیر اشاره کرد؛

- سهیلا ترابی فارسانی، علی بهزادی (۱۳۹۴)؛ «نگاهی به زندگی اجتماعی، سیاسی علی

اکبر دهخدا»، مجله تاریخ پژوهی، شماره ۶۳

این مقاله در صدد است تا حیات سیاسی دهخدا و فراز و نشیب های آن را مورد بررسی قرار دهد و از این طریق پرتوی هر چند اندک بر زندگی وی افکند.

- حمید رضا جدیدی، اکرم ویسکرمی (۱۳۹۱)؛ «دهخدا و بازتاب وقایع مشروطه در

مقالات چرند و پرند»، مجله ی تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی (واحد محلات)، شماره ۲۷

این پژوهش با روش تحلیلی- توصیفی به دنبال بررسی مقالات چرند پرنده و بازتاب وقایع تاریخی دوران مشروطه بر این مقالات است.

- مجید نظری (۱۳۸۹)؛ «اندیشه ی دینی در شعر دوره ی مشروطه»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه زنجان، ۱۳۸۹

در این رساله بحث، معطوف به اندیشه ی دینی و بازسازی اندیشه ی دینی در بین شاعران دوره مشروطیت است.

۱. تولد و تحصیلات

در سال ۱۲۵۸ ه. ق در کوچه قائم علی خان محله سنگلیج چشم به جهان گشود. پدر او خان بابا خان قزوین از ملاکان قزوین بود. حدود نه یا ده سال داشت که پدرش فوت کرد و او به همراه دو برادر و یک خواهرش تحت سرپرستی میرزا یوسف خان پسر عموی خان بابا خان قرار گرفت. اما آن قومیت به دو سال نکشید و از آن زمان به بعد بود که سرپرستی خانواده کاملاً بر عهده مادر افتاد وضع زندگی علی اکبر در آن سال در وضعیت خوبی قرار نداشت. اما از آن جا که بخت با او یار بود و در همسایگی شیخ هادی نجم آبادی، روحانی روشن اندیش دوره قاجار خانه داشتند. آموزش صرف و نحو و اصول فقه و کلام اسلامی را زیر نظر این شیخ بزرگ و شیخ غلام حسین بروجردی به مدت هفت سال آموخت. بعد از آن در آزمون ورودی مدرسه علوم سیاسی تهران شرکت و پذیرفته شد اما بنا به دلایلی نامعلوم به مدت دو سال از تحصیل فاصله گرفت و بعد از آن دو سال دوباره تحصیل را از سر گرفت. علی اکبر آن قدر هوش و ذکاوت از خود نشان داد که محمد حسین فروغی او را به عنوان دستیار خود و برای تدریس ادبیات فارسی انتخاب کرد. فراگیری سایر دروس به ویژه زبان فرانسه علی اکبر را در ردیف شاگردان ممتاز مدرسه علوم سیاسی قرار داده بود (رزاقی شانی، ۱۳۸۷: ۳۵).

دهخدا در این سالها با فراگیری علوم قدیم و جدید مبارزه خود را بر ضد استبداد قاجارها به صورت ناپیوسته و خام آغاز کرد. او مانند تمامی جوانان پر شور انقلابی از استقلال و تنوع و گوناگونی و فشار عقاید ناصواب و تسلیم کورکورانه بیزار بود. پس از اتمام دوره تحصیل در سال ۱۲۸۲ ه. ش به عنوان منشی معاون الدوله غفاری به ماموریت

سفارت ایران در بالکان فرستاده شده وی دروین اقامت کرد و سفرهایی به رُم، بخارست و پاریس داشت و در این سفرها تجربیات بسیاری آموخت. با پیشرفت‌های علمی و فرهنگی دنیای اطراف آشنا شده و به تکمیل زبان فرانسه پرداخت و یک سال و نیم بعد در سال ۱۲۸۴ ه. ش بنا به دلایلی نا معلوم به ایران بازگشت. بعد از مدتی به عنوان معاون و مترجم مهندس روبرک بلژیکی در امور راه شوسه خراسان استخدام شده و در همان زمان‌ها بود که شروع به نشر شب‌نامه‌هایی بر ضد جهل و خرافات و استبداد قاجار‌ها کرد. در همین راستا بود که با میرزا قاسم خان صور اسرافیل آشنا شد و دعوت به همکاری در روزنامه صور اسرافیل شد (مرادی کوجی، اسماعیلی گلهرانی، ۱۳۸۲: ۸۳).

روزنامه صور اسرافیل، روزنامه‌ای مشروطه‌خواه و انقلابی است که به مدیریت میرزا جهانگیر خان شیرازی و با سرمایه‌گذاری میرزا قاسم خان تبریزی چند ماه پس از استقرار مشروطیت در ایران آغاز به کار کرد و اولین شماره آن در روز پنج‌شنبه ۱۷ ربیع‌الاول ۱۳۲۵ شروع به کار کرد.

روش و شیوه این روزنامه هفتگی - سیاسی، تاریخی و اخلاقی است و از آغاز قرار بر این بود که این روزنامه به طور هفتگی انتشار یابد ولی هر بار بنا به دلایلی توقیف و با تعویق نشر می‌شد.

صور اسرافیل، از جمله معدود روزنامه‌های دوره مشروطه بود که با حروف چینی و کاغذ خوب منتشر شد و بسیار مورد توجه مردم قرار گرفته بود « صور اسرافیل نخستین روزنامه بود که در کوچه و بازار غالباً به وسیله کودکان به فروش می‌رفت و به همه نقاط ایران و برخی ممالک جهان می‌رسید و منطقی‌متین و زمانی همه کس فهم داشت». (دبیر سیاقی، ۱۳۸۴: ۵)

صور اسرافیل در دو دوره و روی هم رفته سی و پنج شماره منتشر شد. دوره اول آن درسی و دو شماره زمانی منتشر شد که مجلس اول تشکیل شده بود و پرچم آزادی بر افراخته شده بود. اما با گذر زمان میان آزادیخواهان و به خصوص مجلسیان و محمد علی شاه دشمنی ایجاد شد و محمد علی شاه شروع به سخت‌گیرهای بسیار زیادی نسبت به مشروطه‌خواهان کرد و در آخر هم با به توب بستن مجلس ملی به عمر مشروطه پایان داد و

دوران استبداد آغاز شد در آن دوران مطبوعات روزهای سختی را پشت سر می گذاشتند و صدمات بسیاری گریبانگیر روزنامه های آن دوران شد و به طبع روزنامه صور اسرافیل هم در این دوران دچار صدمات جبران نا پذیری بسیاری شد. چرا که روزنامه توقیف، میرزا جهانگیر خان شیرازی در باغ شاه دستگیر و اعدام شد، میرزا علی اکبر دهخدا به سفارت انگلیس پناهنده و بعد از طریق آن ها و با عده ای دیگر از آزادیخواهان به اروپا تبعید گردید.

دوره دوم صور اسرافیل در شهر ایوردون از بلاد سویس توسط علی اکبر دهخدا و معاضدالسطنه چاپ گردید و ظاهرا نیز بیش از سه شماره چاپ نشده است و اینکه « گاهی نوشته اند که چهار شماره از صور اسرافیل در سویس نشر نشده استدرست نیست » (مرادی کوچی، اسماعیلی گلهرانی، ۱۳۸۲: ۱۳۰) گفته شد که روزنامه صور اسرافیل روزنامه ای بود مشروطه خواه و انقلابی که بسیار مهم مورد توجه قرار گرفت. از آن جایی که دهخدا رویه آزادی خواه، سلحشور و آرمان گرایی داشت و قلم توانای او را نیز باید به همه آن صفات اضافه کرد، مورد توجه میرزا قاسم خان تبریزی سرمایه گذار روزنامه صور اسرافیل قرار گرفت. و با دعوت میرزا قاسم خان تبریزی به روز نامه هفتگی صور اسرافیل پیوست نویسنده اصلی روزنامه صور اسرافیل علی اکبر دهخدا است. دهخدا هم تحلیل ها و بررسی های سیاسی می نویسد و هم نوشته های طنز آمیز اجتماعی - سیاسی. معروفیت روزنامه صور اسرافیل به خاطر مقالات «چرند و پرند» است که به قلم علی اکبر دهخدا نوشته و در این روزنامه به چاپ می رسد.

هدف این روزنامه چنان که خود بار ها عنوان کرده است و بر اساس سر مقاله شماره اول آن عبارت است از « تکمیل معنی مشروطیت و حمایت از مجلس شورای ملی و معاونت روستائیان و قوا و مظلومین ».

نخستین شماره صور اسرافیل با ستایش خدا آغاز می شود « که ما ایرانیان ذلت و رقیّت خود را احساس کرده و فهمیدیم که باید بی از این بنده عمرزید و مملوک این و آن نباشیم ». به همین خاطر با در یک جنبش مردانه در چهاردهم جمادی الاخره سال ۱۳۲۴ ه. ق مملکت خویش را مشروطه و دارای مجلس ورای ملی نموده »

علی اکبر دهخدا که در مقالات چرند و پرند روزنامه صور اسرافیل دیده می شد فردی است که به ظاهر از هیچ ارباب قدرت و صولت دوره خودش ترس ندارد و گاه آن ها را یک به یک با اسم و رسم عنوان می کند و حتی در معرفی آن ها هیچ پرده پوشی به کار نمی برد. به طور مثال در دومین شماره صور اسرافیل سرکشی های سالارالدوله والی لرستان و بروجرد را بهانه سخن قرار می دهد و خطاب به او می گوید « ای جوان کم تجربه از این ملت مظلوم بی رمق چه می خواهی؟ و چه خیال خام در سر پر هوس داری؟ چرا دنیا را منحصر به لرستان و بروجرد می دانی و به پشت گرمی جمعی ازدان صحراگر که فقط انتفاع شخصی و چپاول و غارت را مد نظر دارند، گول می خوری و ... » (دهخدا، ۱۳۶۱: ۸).

روزنامه مشروطه خواه و انقلابی صور اسرافیل به دلیل چاپ مقالات تند و انقلابی علی اکبر دهخدا بارها توقیف و انتشار آن به تعویق افتاد.

علی اکبر دهخدا به عنوان بارزترین نویسنده زمان خودش و تنها نویسنده مقالات چرند و پرند روزنامه صور اسرافیل دارای ویژگیهای زیادی بود که او را از همتایان زمان خودش مجزا می ساخت. دهخدا به عنوان فردی ایدآلیست که در نوشتن مسائل سیاسی و اجتماعی آن روز هیچ ترسی به خود راه نمی داد، در سیاست اخلاق را مد نظر خود قرار می داد و بر خلاف اصول اخلاقی چیزی نمی نوشت.

اساس کار دهخدا در نوشتن مقالات اجتماعی سیاسی و انتقادی و طنز آمیز به اختصار دو چیز بوده است « انتقاد اعمال سیئه و انتقاد خرافات مضره » که صریح و بدون تبعیض و بر حسب احکام شریعت مطهره و اوامر حقه وجدانی بدون هراس و بیم و بی ملاحظه احدی از خودی و بیگانه، در عباراتی عقیف و طنزی ملایم و طرحی منطقی تحریر شده است (دبیر سیاقی، ۱۳۸۴: ۹).

صور اسرافیل، چه به لحاظ درگیری با حکومت و چه به لحاظ اعتراض های محافظه کاران و سنت گریان در طول عمر یک سال و چند ماهه خویش بارها توقیف گردید.

نخستین توقیف روزنامه بعد از انتشار ششمین شماره آن بود. دومین توقیف آن بس از انتشار شماره چهاردهم آن بود، بعد از چاپ شماره نوزدهم باز وقفه ای در کار انتشار

روزنامه ایجاد شده توقیفاتی دیگری هم پیش آمد که همه این توقیفات ریشه در همان انتقادهای وسیع اجتماعی، سیاسی و... بوده تا اینکه بالاخره با به توب بستن مجلس و اعدام و تبعید میرزا جهانگیر خان شیرازی و علی اکبر دهخدا و به عمر خود در ایران پایان داد و پرونده این روزنامه در ایران بسته شد.

۲. دهخدا و مقالات چرند و پرند

گفته شد که روزنامه صور اسرافیل از جمله روزنامه های پر طرفدار دوره مشروطه است و اینکه معروفیت را مدیون مقالات چرند و پرند به قلم علی اکبر دهخدا است مهمترین نام مستعار میرزا علی اکبر خان قزوین در چرند و پرندش دخو بود که این مخفف کلمه دهخدا ست. البته جز این دهخدا نام های مستعار دیگری هم در هنگام نوشتن چرند و پرند، تناسب اشخاص و موضوع طنز خود استفار می کند. نام هایی همچون: خرمگس، سگ حسن دله، غلام گدا، اسیرالحوال، دخو علی شاه و....

چرند و پرند در زمان انتشار خود نوعی تازه از نقد و بیان مطالب اجتماعی و سیاسی به زبان طنز و نیشخند بود طبیعتاً طرفداران و خواستار زیادی داشت. حقیقتاً باید گفت که همین نوع نوشتار مقالات باعث شد که آن روزنامه در میان طبقات بازاری و کاسب و مردم عادی و عام رواج بسیار پیدا کند و خیلی سریع معروف و زبان زد گردد.

«چرند و پرند» های دهخدا ویژگی های منحصر به فردی دارد. چرا که دهخدا با حکایت های شوخی آمیز و طنز آمیز خود به اقتضای زمانه، آشکارا، کثر رفتاری ها اجتماعی و خصلت های نا به هنجار مرتجعان، خرافه پرست ها و جاهلان و جااعلان را به مسخره و ریشخند می گرفت و در اوج سخن پردازی های خود باطنه و تعریض و زحم زبان به حاکمان و بدگویان و آن ها که برضد مصالح مردمعمل می کردند و نکاتی را یاد آوری می شد که بسیاری از نویسندگان دیگر جرأت بیان آن را نداشتند. به طور مثال در شماره ۷ و ۸ از روزنامه صور اسرافیل چنین آمده است که ((ما می ماندم متعجب که چطوری می شود که آدم حاجی کاسب خداشناس این قدر پول داشته باشد. برای این که معلوم است که این همه از راه حلال که جمع نمی شود. لابد باید سکه دیزه حاجی عباس را آدم به زور تصرف کرده باشد، مال فلان یتیم را فلان صغیر را، فلان بیوه را به صرف

چماق گرفته باشد. یا باز در جایی دیگر اینگونه آمده است در این روزها از چند نفر که سنگ هوا خواهی ایران را به سینه می زنند و خود را طرفدار ملت می دانند می شنوم که می گویند: می خواهیم صلح کنیم، می گویم: آقایان! این حرف غلط است، مگر بین دولت ایران و یک دولت دیگر دیگر نزاعی شده که مصالحه کنید و باز یک معاهده تازه ای مثل عهد نامه ترکمن چای برای بد بختی ملت ببندید؟ .....)

دهخدا، صوراسرافیل، ۱۳۶۱: ۱۶).

چرند و پرند را شاید بتوان یکی از ماندگارترین نوشته‌های دانست که از تلاطم و فرازها و فرودهای مشروطیت بیرون آمده گفته شد که زبان چرند و پرند زبان شوخی و طنز است، اما طنز چیست؟

طنز واکنشی یا عکس‌العملی است که از احساسات ناموافق و نامساعد افراد جامعه نسبت به یک شخص یا واقعه خاص با هدف تغییر آن شخص و یا واقعه ناشی می‌شود. در واقع باید اینگونه گفت که طنز همچون فریادی است که در اوج ناراحتی به یک نیشخند و یا قهقهه تبدیل می‌شود. طنز با تمسخر تفاوت دارد. تمسخر با هدف خندانند ایجاد می‌شود و برای این هدف از هر ابزاری استفاده می‌کند. در این میان ممکن است هدف همان ابزار یا وسیله باشد و وسیله عین هدف، و این دو از لحاظ زمانی هیچ فاصله‌ای با یکدیگر ندارند. به طور مثال کاری که یک دلقک انجام می‌دهد و شکلکی که از خود در می‌آورد با خنده‌ای که در همان زمان بر صورت افراد ایجاد می‌کند هم یک وسیله است هم هدف، و کار در همین جا به اتمام می‌رسد؛ اما در طنز هدف و ابزار با هم فاصله‌ی زمانی دارند، چرا که یک سخن و یا یک مطلب طنز آمیز ممکن است خنده‌ای بر چهره مخاطب در همان زمان ایجاد نکند اما این هنوز اول کار است چرا که خنده در این جا مقدمه یک تفکر و یا تنبیه است.

طنز از نظر محتوا و از نظر آرایه و عرضه به چند دسته تقسیم می‌شود که باید در مورد آن توضیح مختصری داد و طنز از نظر نحوه آرایه و عرضه آن بر دو نوع است:

۱- طنزی است که برای بین مقصود و یا تشدید و تاثیر مورد نظر دست به نوعی قیاس می‌زند و یک اتفاق به ظاهر جدی را به صورت یک واقعه کمدی تشبیه می‌کند و

به این نوع طنز، طنز تمثیلی می گویند.

۲- طنزی است که وقایع را به صورت مستقیم و با دید طنز و هزل به حیطة بحث و نقد می برد، که به این گونه از طنز، طنز تفسیری می گویند.

در طول تاریخ یا بهتر است بگوئیم در بحرانی ترین روزهای تاریخ، بسیاری از دولتمردان از طریق همین طنز تمثیلی واقعیت های تلخ و یا تأسف برانگیز را بیان کرده اند. و این همان روزهایی است که هر فردی نمی داند باید بخندد و یا گریه کند.

و اما طنز از نظر فرم و محتوا نیز بر دو نوع است:

- طنزی که در مضمون و محتوای یک واقعه وجود دارد.
  - طنزی که از طریق چگونگی بیان و یا روایت و تفسیر آن به خواننده القا می گردد.
- طنزهای سیاسی دهخدا غالباً از نوع طنز تفسیری و چگونگی برخورد او از حوادث روزگار است طنزهای سیاسی و اجتماعی و گاه اقتصادی علی اکبر دهخدا در مقالات چرند و پرند او خلاصه می شود. چرند و پرند از جمله مقالاتی است که یک روزنامه نگار جوان در مصاف مستقیم با مراجع قدرت و در زمان یک حکومت خودکامه نگاشته شده است.

دهخدا از زبان عامیانه مردم، مثل ها و داستان ها، کنایه ها، تکیه کلام ها و اصطلاح ها، دشنام ها، شوخی ها و اعتقادات و خرافه های مردم کمک گرفت و نثری روان و شیوا را آفرید نثر دهخدا در حکایت های مندرج در چرند و پرند نثری سده و روان اما پر تحرک و زنده و صمیمی است و مخاطبانش را که عامه مردم بودند را به وجه و نشاط می آورد و از طریق این حکایات با مردم سخن می گفت. تجربه نثر و نگارش مقالات چرند و پرند در روزنامه صور اسرافیل به دهخدا نشان داده بود که ((زبان عامیانه، از آن جا به ذهن عوام مانوس تر و مالوف تر است و از تقلید و پیچیدگی نثر رسمی عاری و خالی است، یکی از برنده ترین سلاح های مبارزه ادبی و وسیله ای موثر برای بیان حقایق تلخ اجتماعی و مبارزه با مفاسد است. (مرادی کوچی، اسمعیل گلهرانی، ۱۳۸۲: ۴۲).

۳. دهخدا و مذهب

علی اکبر دهخدا شاعر و نویسنده و سیاست مدار دوره مشروطه که با شروع کار در روزنامه صور اسرافیل در واقع دست به یک انتخاب سیاسی زد و به طور واضح در ردیف و صف مشروطه خواهان و مخالفان حکومت استبداد قرار گرفت، یک فرد بی دین نبود مزاج او ضد مذهبی نبود در واقع فردی مذهبی بود که دشمنی و کینه ای سر سخنانه با جهل و خرافات و خرافه پرستی و تعصبات کور داشت. به اعتقاد او « با این که امروز مزایای دین حنیف اسلام بر همه دنیا مثل آفتاب روشن شده » و « تنها چیزی که برای ما مسلمین می ماند تدر در قرآن و استخراج قوانین به مقتضای هر دوره و عصر آن گنج شایگان و بحر بی پایان می باشد »

اما « موافق عقاید کهنه پرستان ملکت، یعنی آن دسته از مردم که اوهام آباء کرام خود را به هر درجه از کثافت که باشد دو دستی چسبیده و حفظ آن را از وظایف مقدسه خود می شمارند » (دهخدا، ۱۳۶۱: ۱۰۴).

« ملت بدبخت که از حقیقت مذهب خود بی خبر » است و « علمای آن جز نفس پرستی و حب ریاست مقصدی ندارند » فقط « به اطاعت تعبدی و کورکورانه مجبور است » (عابدی، ۱۳۷۹: ۳۵).

دهخدا اگر چه برای سنت ها احترام قائل است اما محصور ماندن در سنت ها را به نقد می کشد و سنت پرستی را محکوم به شکست می داند.

اساس کار دهخدا در نوشتن مقالات اجتماعی، سیاسی و انتقادی و طنز آمیز به طور خلاصه در دو چیز بوده است « انتقاد اعمال سیئه و انتقاد خرافات مضره » که صریح و بدون تبعیض و بر حسب احکام شریعت مطهره و اوامر حقه وجدانی بدون هراس و بیم و بی ملاحظه احدی از خودی و بیگانه، در عباراتی عقیف و طنزی ملایم و طرحی منطقی تحریر می شده است (دبیر سیاقی، ۱۳۸۴: ۱۱).

مقاله اجتماعی سیاسی شماره چهارم روزنامه با عنوان « ظهور جدید » که به برخی از متعصبان و زیان بردگان از نهضت مشروطه بر خورده بود به عالم نمایان مفسد و ریاکار اعتراض کرده بود. اگر چه این مقاله که با قلم تندی نوشته شده بود اما سر سخن او با

روحانیون طرفدار استبداد بوده چنان که خود وی «خاطراتش در مورد استبداد چنین نوشته شده است» (در یکی از نمره های صوراسرافیل مقاله تندی به ضد روحانیون طرفدار استبداد نوشته شده بود و جمعی از این روحانیون آقای طباطبایی را ملاقات کردند و او را برضد نویسندگان مقاله تحریک کردند و به او گفتند که مندرجات مقاله صور اسرافیل بر خلاف موازین شرع مبین و توهین به اسلام است. مرحوم طباطبایی هم ناراحت شده و به بهبهانی می گوید: آقا شما مقاله صور اسرافیل را خوانده اید؟ بهبهانی با خونسردی جواب داد: بلی آقای طباطبایی با عصبانیت گفت: نویسندگان این مقاله کافرند و به اسلام توهین کرده اند و واجب القتل اند.

این خبر به محمد علی شاه رسید و او که آرزو داشت نفاق ما بین مشروطه خواهان پیش بیاید به مقصود نهایی خود، نابودی مظلومه خواهان، نزدیک تر شود یک دسته سوار در حدود دو بیست نفر برای محافظت اداره صور اسرافیل و مدیران و کارکنان آن فرستاد. دهخدا در سر مقاله شماره پنجم اتحاد نهانی رجال مستبد و متجاوزان دیرینه با روحانی نماهای وقت و طرفداران وضع گذشته را آشکار و بر ملا ساخت و همچنین در سر مقاله شماره ۸۷ به صوفیان ظاهری و درویش مسلکان ریائی و رفتار غیر عارفانه آنان تاخت برده بود. و بعد از همه اینها به قول خود دهخدا در مقاله «دفاع» مندرج در همان شماره ۸۷ «و لوله، خُذُوهُ فَعَلُّو» در پایتخت ایران در مرکز آزادی و مقر دارالشورای ملی پیچید و از هر دهان طعن و لعن به صور اسرافیل، که به قول بعضی «کتابی است که در مصر چاپ می شود و به روایت برخی دیگر نسخه ای است که از هند می آید» (عابدی، ۱۳۷۹: ۶۴).

دهخدا در سر مقاله شماره نهم از تهمت های و نسبت های دفاع می کند و نکات مورد اعتراض مقاله های قبلی خود را که مخالفان بر آن تکیه کرده اند نقل و شرح می کند و با دلایل عقلی و نقلی روشن می سازد که هیچ موردی مخالف طریقه و آئین و مذهب و دین نیست. می نویسد «..... قسمتی از بیانات حقه خود را به پاره ای از علماء اعلام مشتبه کرده بودند، بدان درجه که ممکن بود شرح دادیم و براءت ذمه ی کاغذ و قلم را خواستیم» (دبیر سیاقی، ۱۳۸۴: ۱۵).

نتیجه گیری

علی اکبر دهخدا در نوشته های خود به علما و روحانیونی می تازد که ترجیح می دهند به جای آخرت به دنبال ثروت، قدرت و لذت از زندگی بروند. در واقع او می خواهد که علمای مشروطه خواه و مستبد را از هم مجزا کند و به خوانندگان خود معرفی کند.

پس اینکه برخی او را ضد مذهب می دانند و او را مخاطب روحانیون معرفی می کنند به خطا رفته اند چرا که سر سخن او با جامعه روحانیت و تمامی روحانیون نبوده. دهخدا حتی بعد از تبعیدش و اقامت در اروپا و آن زمان که دست به انتشار روزنامه‌ها صورت اسرافیل می زند از روحانیون برای تغییر اوضاع سیاسی ایران و مبارزه با استبداد محمد علی شاه کمک می خواهد.

۱. اشاره به آیه « خذوه فعلوه » (بگیریدش و به زنجیر بکشیدش)

۲. به طعن یعنی مندرجات روزنامه نوشته بیگانگان است و از خارج کشور دیکته یا تحریر شده و فرستاده می شود.

فهرست منابع

۱. دبیر سیاقی، سید محمد (۱۳۶۱)؛ دیوان دهخدا، تهران، انتشارات تیراژه
۲. دبیر سیاقی (۱۳۸۴)؛ «خاطراتی از دهخدا و از زبان دهخدا»، مجله بخارا، شماره ۴۷
۳. درودیان، ولی الله (۱۳۸۳)؛ دهخدا مرغ سحر در شب تار (مجموعه مقاله)، تهران: انتشارات اختران
۴. دهخدا، میرزا علی اکبر، صور اسرافیل، میرزا جهانگیر خان (۱۳۶۱)؛ صور اسرافیل (دوره کامل؛ مجموعه متون و اسناد تاریخی، کتاب پنجم) قاجاریه، تهران: نشر تاریخ ایران
۵. رزاقی شانی، علی (۱۳۸۷)؛ علی اکبر دهخدا، تهران: انتشارات تیرگان
۶. عابدی، کامیار (۱۳۷۹)؛ صور اسرافیل و علی اکبر دهخدا (یک بررسی تاریخی و ادبی)، تهران: انتشارات کتاب نادر
۷. مرادی کوچی، شهناز، اسماعیلی گلهرانی، فتح الله (۱۳۸۲)؛ معرفی و شناخت دهخدا، تهران: نشر قطره

